

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра цивільного права та процесу**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Сучасні доктрини цивільного процесу»
вибіркових компонент
освітньої програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти

081 Право (правозастосування)

**за темою – «Основні доктрини щодо вчення про цивільні
процесуальні відносини та їх суб'єктів»**

Харків (Вінниця) 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методич
ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри цивільного права та процесу (протокол від 28.08.2023 № 8)

Розробник:

1. Професор кафедри цивільного права та процесу, докт. юрид. наук, професор Кройтор Володимир Андрійович

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, канд. юрид. наук, доцент Зайцев Олексій Леонідович.

2. Професор кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, канд. юрид. наук, професор Борисова Валентина Іванівна.

План лекції:

1. Основні доктрини щодо вчення про цивільні процесуальні правовідносини (А. Л. Паскар, П. І. Радченко та ін.)
2. Основні доктрини щодо вчення про суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин (С. С. Бичкова, П. І. Радченко та ін).
3. Основні доктрини щодо вчення про суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин (В. В. Комаров, Г. П. Тимченко та ін).
4. Основні доктрини щодо вчення про учасників цивільного процесу (С. С. Бичкова, В.І. Тертишніков, П. І. Радченко та ін).

Рекомендована література

Основна

1. Конституція України : прийнята 26 черв. 1998 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Цивільний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card6#Public>
3. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закону України від 5 липня 2012 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
5. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51. Ст. 577. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
6. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Про прокуратуру : закон України від 14 жовтня 2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 1697-VII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
8. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
9. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України № 4002-XII від 24.02.1994. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text>
10. Про медіацію. Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>

11. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №32. Ст.422. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
12. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 384. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>
13. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
14. Про третейські суди : Закон України № 1701-IV від 11.05.2004. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>
15. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/610deeb0-76fa-4421-8361-1d8674694e5a>
16. Кройтор В.А., Садикова Я.М. Цивільний процес : Навчальний посібник. Суми ВВП «Мрія», 2020. 384 с.
17. *Цивільне процесуальне право України: підручник. Вид. 2-ге, переробл. та допов. : у 2 т. / за загальною ред. д.ю.н., професора, академіка М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. Т. 1. 330 с.*
18. *Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 412 с.*
19. *Цивільне процесуальне право України (Особлива частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 240 с.*
20. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики. Монографія. Харків : Право, 2020. 672 С.
21. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / Сліпченко С. О., Синегубов О. В., Кройтор В. А. та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с.
22. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Василюк Н.В., Гулька Б.І., Кота О.О. Київ : «Дакор», 2021. 1028 с.
23. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка К.: Алерта, 2020. 810 с.
24. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М. М. Ясинка К.: Алерта, 2023. 860 с.
25. Господарський процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка. К.: Алерта, 2018. 522 с.

26. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навчальний посібник / Сліпченко С. О., Синегубов О. В., Кройтор В. А. та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Харків : Право, 2017. 808 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/aea50429-a2e0-4fee-b84f-f0efef503c19/content>

27. Альтернативні способи вирішення спорів : навч. посіб. / М. Я. Білак, Ю. Д. Притика, О. М. Спектор, М. М. Хоменко / За ред. Ю. Д. Притики. Харків : Право, 2019. 264 с.

28. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.] ; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с. URL: <https://namu.com.ua/ua/downloads/-pidrychnik-dlya-uristov/%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%B7%20%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf>

29. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. ВербиСидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf

30. Галунова Л.І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Одеса, 2021. 20 с.

31. Господарський процес : навч. посіб. / [В.А.Кройтор, О.В.Синегубов, О.Г.Бортнік та ін.] : за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 328 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/063f522e-b942-416e-8c27-03a58f6d05aa/content>

22. Правова доктрина України : у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України. Доктрина приватного права України. Т. 3. Харків: Право, 2013. 760 с.

Додаткова

1.Кройтор В.А. Основні положення досудового порядку врегулювання спору. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С.195-200.

2.Кройтор В.А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113-117.

- 3.Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С.68-76.
- 4.Кройтор В.А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С.175-178.
- 5.Кройтор В.А. Суд як суб'єкт судової правотворчості в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2023. № 2. С.375-379
- 6.Кройтор В.А. Прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С.192-198.
- 7.Кройтор В.А., Сібільов Д.М. Реалізація функції судового контролю за виконавчим провадженням. *Наукові іновачії та передові технології. Серія «Право»*. 2023. № 5 (19). С.299-305.
- 8.Кравцов С.О. Міжнародний комерційний арбітраж та національні суди: Монографія. Х.: Право, 2014. 232 с.
- 9.Кройтор В.А. Проблеми розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів: пошук моделі системи вирішення спорів в Україні. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова* (Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права №1, Каф. цивіл. права №2; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2022. С. 107-113.
- 10.Кройтор В.А. Проблеми запровадження обов'язкового досудового врегулювання цивільних спорів. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова* (Харків, 15 грудня 2021 р.). Харків, 2021. С. 41-45.
- 11.Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
- 12.Козирєва В. П., Гаврилішин А. П. Медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів. *Малий і середній бізнес(право, держава, економіка)*. 2011. № 1/2. С. 122–128.
- 13.Проценко Д. Допустимість медіації в цивільних, господарських, адміністративних і трудових спорах. *Юридичний журнал*. 2013. № 6/7. С. 102–107.
14. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики) : монографія.

Київ : Ін Юре, 2016. 536 с.

15. Ткачук, О. С. Альтернативне вирішення спорів як форма захисту цивільних прав, свобод та інтересів. *Проблеми законності. Вип. 133*. С. 20-31.

16. Шпенюк Д. Третейські суди в Україні: правова природа та перспективи розвитку. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2012. № 2. С. 23–30.

17. Штефан О. Альтернативна судова юрисдикція з розгляду цивільних справ у країнах ЄС. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 3. С. 55–62.

18. European Code of Conduct for Mediators: URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/593789/EPRS_IDA\(2016\)593789_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/593789/EPRS_IDA(2016)593789_EN.pdf)

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Судова влада України URL: <https://court.gov.ua/>

3. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://search.ukr.net/?q=%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20#gsc.tab=0&gsc.q=%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20&gsc.page=1>

4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>

5. Офіційний сайт Харківського національного університету внутрішніх справ URL: <https://univd.edu.ua/>

6. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленко URL: <https://korolenko.kharkov.com/>

Текст лекції

1. Основні доктрини щодо вчення про цивільні процесуальні правовідносини

Дослідження проблематики процесуальних правовідносин завжди є актуальним, оскільки є базою для практично всіх теоретичних розробок процесуальної науки. Велика увага до цивільних процесуальних правовідносин обумовлена тим, що вони є засобом застосування норм цивільного процесуального права, відображають динаміку процесу.

Доктрина процесуального права багата на різноманітні уявлення про природу, сутність цивільних процесуальних правовідносин; склалася низка наукових напрямків та шкіл.

В науковий обіг категорія цивільних процесуальних відносин була введена *німецьким вченим-процесуалістом Оскаром Бюловим* в другій половині XIX ст. В своїй роботі «Вчення про процесуальні заперечення і процесуальні припущення» проф. Бюлов звернув увагу, що в основу вирішення багатьох процесуальних питань має бути покладено уявлення про процес не як про сукупність процесуальних дій, а як про цілісне явище, і, відповідно таким явищем він вважав юридичне правовідношення. Обґрунтовані ідеї Бюлова про процес як єдине юридичне відношення були сприйняті в процесуальній теорії, переосмислені й стали підґрунтям нових теоретичних концепцій.

В російській юриспруденції кінця XIX – початку XX століть теорія процесуальних відносин отримала розвиток у працях **Є. В. Васьковського, А. Х. Гольмстена, В. М. Гордона, Є. О. Нефедьєва**. У радянській юридичній доктрині – в роботах **Л. А. Ванєвой, М. А. Гурвича, П. Ф. Єлісейкіна, М. Б. Зейдера, Н. О. Чечіної, В. Н. Щєглова** та ін. Проте, не зважаючи на значну кількість робіт юристів XX століття, питання про поняття, структуру цивільних процесуальних правовідносин продовжують викликати дискусії та

неоднозначне тлумачення багатьох важливих питань понятійного характеру.

Доктрина цивільного процесуального права виробила два основних підходи до питання про те, скільки правовідносин виникає по конкретній цивільній справі: 1) в цивільному процесі по справі виникає одне складне комплексне багатосуб'єктне правовідношення (М. А. Гурвич, В. Н. Щєглов); 2) у цивільному процесі по справі виникає система численних процесуальних правовідносин між його суб'єктами за схемою «суд – позивач», «суд – відповідач», «суд – свідок» тощо, правовідносин у справі стільки, скільки є учасників процесу (Н. О. Чечіна). Саме дану позицію підтримує більшість представників вітчизняної цивільної процесуальної науки¹.

У процесуальній доктрині також має місце концепція про те, що «єдине цивільне процесуальне правовідношення», «комплексне цивільне процесуальне правовідношення» та «система цивільних процесуальних правовідносин» є окремими послідовними і взаємодоповнюючими напрямками характеристики єдності системи цивільних процесуальних правовідносин, які у сукупності визначають загальні етапи процесу виникнення, становлення та розвитку теорії цивільних процесуальних правовідносин в науці цивільного процесуального права².

Щодо розуміння сутності цивільних процесуальних правовідносин більшість процесуалістів вважають, що цивільні процесуальні правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права. Дана позиція випливає з того, що саме суспільні відносини є предметом регулювання норм цивільного процесуального права, і є пануючою в сучасній процесуальній доктрині³.

¹ Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 397; Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 60; Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 67.

² Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка; Київ, 2009. С. 6.

³ Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 60–61.

У той же час була висловлена думка, що цивільні процесуальні відносини виникають із метою врегулювання інших, фактичних суспільних відносин (**В. П. Мозолін, Д. Р. Джалілов**).

В юридичній літературі виокремлюються *специфічні ознаки цивільних процесуальних правовідносин*. При цьому кількісний склад ознак, що виокремлюють на даний час, різниться, проте в більшості принципових положень судження співпадають¹. Так, ***цивільні процесуальні відносини відрізняють наступні основні особливості:***

обов'язковим їх суб'єктом є суд як орган державної влади, що здійснює правосуддя;

виявляються у спеціальній, встановленій законом цивільній процесуальній формі;

мають лише правовий характер; виникають на підставі норм цивільного процесуального права в результаті їх реалізації;

мають відносний, а не абсолютний характер. процесуальні правовідносини взаємопов'язані і взаємообумовлені, система цивільних процесуальних правовідносин характеризує рух цивільного процесу.

Варто звернути увагу, що досить часто в юридичній літературі, особливо радянського періоду, цивільні процесуальні правовідносини характеризуються як такі, що мають владний характер, як «владовідносини». Це пояснювалося тим, що суд, посідаючи головне становище, є провідним, основним суб'єктом правовідносин, всі інші мають становище підлегле суду (**М. Б. Зейдер, В. В. Ярков**). Проте в процесуальній літературі останніх часів обґрунтовується сумнівність такого твердження, з огляду на сучасні погляди щодо права особи на справедливий судовий розгляд, і, відповідно, обов'язок суду чинити правосуддя².

¹ Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 68–69; Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 60–61.

² Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 16.

Як доводить **А. Л. Паскар**, така ознака, як владний характер цивільних процесуальних правовідносин, яка домінувала протягом тривалого часу, втратила своє значення і не відповідає цивільному процесуальному законодавству. Виходячи з аналізу норм ЦПК, змісту принципів цивільного процесу, методу правового регулювання цивільного процесуального права, зроблено висновок, що сучасному стану розвитку науки цивільного процесуального права і положенням цивільного процесуального законодавства України більш адекватно відповідає така ознака цивільних процесуальних правовідносин, як диспозитивно-імперативний характер¹.

З огляду на вищевикладене *цивільні процесуальні правовідносини* можна стисло визначити як суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права, що складаються між судом та учасниками процесуальної діяльності в процесі здійснення правосуддя у цивільних справах.

Виникнення цивільних процесуальних правовідносин залежить від певних умов, які в юридичній науці називають *передумовами виникнення правовідносин*. Традиційно, в літературі передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин, як і будь-яких інших, називають: норму цивільного процесуального права, правоздатність суб'єктів правовідносин та юридичні факти².

Норми цивільного процесуального права – це загальні правила поведінки, встановлені для суду та учасників цивільного процесу.

Для виникнення будь-яких цивільних процесуальних правовідносин необхідною є наявність процесуальної норми права, яка передбачає дані правовідносини.

Юридичні факти – передбачені в гіпотезах процесуальних норм певні життєві обставини, з якими пов'язуються виникнення, зміна чи

¹ Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка; Київ, 2009. С.9.

² Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 44–50.

припинення правовідносин. Процесуальними юридичними фактами є дії суду та учасників процесу. В окремих випадках до процесуальних юридичних фактів відносять бездіяльність учасників цивільного процесу. Іноді до виникнення, зміни чи припинення цивільних процесуальних правовідносин призводять і події. Їх настання не спричинює процесуальних наслідків, однак є приводом для вчинення процесуальних дій учасниками цивільного процесу¹. Втім, щодо віднесення подій до юридичних фактів, що спричиняє виникнення процесуальних правовідносин є і критична позиція (**Т. В. Сахнова**).

Процесуальна правоздатність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин традиційно розглядається в якості передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Проте, варто відзначити, що досить значне коло представників сучасної юридичної доктрини до передумов виникнення цивільних процесуальних правовідносин, крім норм права та юридичних фактів, відносить процесуальну правосуб'єктність, а не процесуальну правоздатність (**Р. О. Халфіна, В. В. Комаров, В. В. Ярков**).

Як доводить **В. В. Комаров**, трактування процесуальної дієздатності як здатності володіти правами та обов'язками, допустимими цивільним процесуальним правом не відповідає законодавству, має цивілістичний характер та не враховує особливостей цивільно-процесуального регулювання. Зміст норм ЦПК України дозволяє зробити висновок, що правоздатності, єдиної за змістом для всіх суб'єктів цивільного процесуального права, немає. Нею володіють тільки сторони, треті особи, заявник та заінтересовані особи. Передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин виступає процесуальна правосуб'єктність – специфічна властивість суб'єктів цивільного процесуального права, яка дозволяє їм бути носієм прав та обов'язків, вступати в цивільні процесуальні правовідносини².

У деяких випадках у юридичній літературі визнають існування як

¹ Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 64.

² Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 399–401.

передумов, так і підстав виникнення цивільних процесуальних правовідносин. При цьому до передумов виникнення процесуальних відносин відносять норми права та процесуальну правоздатність чи правосуб'єктність або ж процесуальні правоздатність та процесуальну дієздатність, а до підстав – юридичні факти¹.

Цивільні процесуальні правовідносини, як і будь-які правовідносини, мають свою внутрішню структуру та складаються з трьох елементів:

- ***суб'єктів,***
- ***об'єкта***
- ***та змісту.***

Питання *об'єкта і змісту цивільних процесуальних правовідносин* не отримали однакового вирішення в процесуальній доктрині.

Щодо *об'єкта цивільних правовідносин* в юридичній літературі існують такі наукові погляди: об'єктом цивільних процесуальних правовідносин є дії суб'єктів правовідносин або лише процесуальна діяльність суду; об'єкт – матеріально-правові відносини, які захищаються судом; необхідно розрізняти загальний та спеціальний об'єкти цивільних процесуальних правовідносин².

Найбільш сприйнятливою, видається, є позиція щодо необхідності виділення загального об'єкта для всіх цивільних процесуальних правовідносин (захист матеріальних прав і законних інтересів сторін і третіх осіб) і спеціальних об'єктів для окремих конкретних цивільних процесуальних правовідносин (передбачені законом наслідки процесуальних дій)³.

Третім елементом цивільних процесуальних правовідносин є їх *зміст*, який в процесуальній доктрині розуміли як: суб'єктивні процесуальні права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин; процесуальні дії суду та інших учасників процесу; сукупність як процесуальних прав та обов'язків, так і

¹ Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 62.

² Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. В. В. Комарова. Харьков: Право, 2002. С. 110–111.

³ Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. В. В. Комарова. Харьков: Право, 2002. С. 112–113.

процесуальних дій суб'єктів процесу¹.

Варто погодитись з **В. В. Комаровим**, що остання точка зору є найбільш обґрунтованою. У правовідносинах треба виділяти юридичний (суб'єктивні права та обов'язки) та матеріальний зміст (реальна поведінка, яку правомочний може, а правозобов'язаний повинен здійснити)².

2. Основні доктрини щодо вчення про суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин

Учасники судового провадження по справі є суб'єктами цивільних процесуальних відносин, що виникають у зв'язку з її розглядом.

У процесуальній науці дискусійним є питання розмежування понять «суб'єкт цивільного процесуального права», «суб'єкт (учасник) цивільних процесуальних правовідносин» та «учасник процесу». Сформувалися такі основні точки зору щодо даного питання:

1) поняття суб'єктів цивільного процесуального права розглядається як широкі, що поглинає два інших поняття (**П. Ф. Єлісейкін, В. Н. Щеглов**). Суб'єкти цивільного процесуального права – це особи, які можуть виступати як носії цивільних процесуальних прав і обов'язків. За наявності передбачених законодавством передумов вони стають суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин по конкретній справі;

2) суб'єктом цивільного процесуального права в будь-якому випадку буде як суб'єкт цивільного процесу, так і суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин (**Л. А. Ванєєва**). При цьому не будь-який суб'єкт цивільного процесуального права, що є потенційним учасником цивільного процесу (і

¹ Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка; Київ, 2009. С. 12.

² Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 404.

цивільних процесуальних правовідносин), в дійсності стане учасником провадження у цивільній справі, суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин.

3) поняття суб'єктів процесуальних правовідносин і учасників процесу часто зізнаються тотожними: стати суб'єктом цивільного процесуального права, тобто мати суб'єктивні цивільні процесуальні права і обов'язки, можна тільки будучи учасником процесу по конкретній цивільній справі¹. Цивільні процесуальні права і обов'язки суб'єктів цивільного процесу можуть бути реалізовані тільки шляхом набуття учасника процесу в процесуальні правовідносини з судом.

В науці процесуального права проведено *класифікацію суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин* за різними критеріями. Так, за критерієм наявності або відсутності у них владних повноважень суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин поділяють на: юрисдикційні органи (суди) та їх посадові особи, які володіють владними правомочностями; всі інші учасники цивільного процесу (процесуального правовідносини), які владними правомочностями не володіють. У свою чергу, друга група суб'єктів неоднорідна, вона поділяється на осіб, які беруть участь у справі, та осіб, які сприяють правосуддю, залежно від наявності або відсутності юридичної заінтересованості в результаті справи.

Традиційною в доктрині процесуального права є класифікація суб'єктів процесуальних правовідносин за їх процесуальною роллю, заінтересованістю і можливостями впливу на рух процесу на три групи:

- 1) суд;
- 2) особи, які беруть участь у справі;
- 3) особи, що сприяють здійсненню правосуддя (інші учасники цивільного процесу)².

¹ Цивільний процес України: акад. курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. С. 155.

² Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 404–405; Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової.

Деякі дослідники виділяють також четверту групу учасників цивільних процесуальних правовідносин. У термінології більшості авторів вони іменуються «іншими особами». До зазначених осіб відносяться особи, які зобов'язані надати витребувані судом докази; особи, присутні в судовому засіданні; особи, яким направлена окрема ухвала для вжиття заходів щодо усунення причин та умов порушення закону, виявлених під час розгляду справи; особи, у яких знаходиться майно чи грошові кошти відповідача, якщо на них накладено арешт, особи, яким заборонено здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання. Крім того, має місце поділ суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин і на більшу кількість груп.

Так, **А. Л. Паскар** пропонує класифікацію суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин на наступні групи:

- 1) суб'єкти, які здійснюють правосуддя в цивільних справах;
- 2) суб'єкти, які беруть участь у справі;
- 3) суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя;
- 4) суб'єкти, які не брали участь у справі, але суд вирішив питання про їх права і обов'язки;
- 5) суб'єкти, які утримують докази і отримали ухвалу суду про витребування цих доказів; 6) особи, присутні в залі судового засідання, які у визначених законодавством випадках притягуються судом до юридичної відповідальності¹.

Київ: Атіка, 2009. С. 64–65; Цивільний процес: навч. посібник / за заг. ред. Кройтора В. А. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 63–64.

¹ Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка; Київ, 2009. С.5.

3. Основні доктрини щодо вчення про суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин

Першу групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин в усіх класифікаціях утворюють суди всіх ланок судової системи України. *Суд є обов'язковим суб'єктом процесуальних правовідносин.*

Правове становище суду визначається його *правосуб'єктністю*. Зміст правосуб'єктності суду складається з юрисдикції та комплексу повноважень, чим відрізняється від змісту правосуб'єктності всіх інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. В цьому полягає особливість прояву правосуб'єктності судових органів.

А. К. Сергун відзначає, що категорії право- та дієздатності до органів судової влади не застосовуються, оскільки правоздатність і дієздатність – це тільки здатність (можливість) мати права та обов'язки і здійснювати їх, тоді як судові органи наділені не можливістю їх мати, а самими правами й обов'язками і щодо них правильніше говорити про компетенцію як про комплекс повноважень, наданих законом.

Як вказує **К. В. Гусаров**, *юрисдикція* – це право (і обов'язок) органу судової влади щодо здійснення правосуддя у певній сфері суспільних відносин оскільки судова юрисдикція пов'язана з реалізацією судової влади. Повноваження суду являють собою нерозривну єдність визначених прав і обов'язків. По своїй суті повноваження можуть бути предметними (юрисдикція та підсудність) та функціональними (різного роду дії зазначеного судового органу в процесі відправлення правосуддя, пов'язані з вирішальними діями суду по керівництву процесом)¹.

¹ Гусаров К. В. Гражданская процессуальная правосубъектность суда апелляционной инстанции и его предметные полномочия. *Право і безпека*. 2004. № 3. С. 81–82.

4. Основні доктрини щодо вчення про учасників цивільного процесу

До характерних ознак учасників справи, в доктрині цивільного процесуального права відносять наявність юридичної заінтересованості у результатах вирішення судом справи і в реалізації постановленого по ній рішення, наділення процесуальними правами та обов'язками, які дають змогу впливати на хід та розвиток процесу і захищати в суді власні суб'єктивні права чи охоронювані законом інтереси, права та інтереси інших осіб, державні або суспільні інтереси¹.

Проблемам осіб, які беруть участь у справі, вченими-процесуалістами присвячено немало теоретичних досліджень процесуалістів середини ХХ століття (М. А. Вікут, О. О. Мельников, В. М. Щеглов, Д. Р. Шакарян, М. Й. Штефан, та ін.). Проте незважаючи на достатню розробленість теорії суб'єктів процесу, проблеми «позиціонування» особи в цивільному процесі, визначення належного процесуального положення осіб, які беруть участь у справі, їх процесуального статусу залишається актуальною як для теорії, так і для практики.

Сторони – головні та необхідні учасники справ позовного провадження, без яких неможливий сам процес. ЦПК України визначено, що сторонами в цивільному процесі є позивач та відповідач, якими можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава. Між тим, законодавцем не розкривається сутність цих понять.

Доктриною цивільного процесуального права вироблені критерії або ознаки, що дозволяють усвідомити та сформулювати поняття сторін цивільного процесу. Так, *сторонами* є учасники правового спору, що переданий на розгляд суду; вони мають у справі особистий юридичний інтерес (матеріально-правовий та процесуальний); ведуть процес у справі від свого

¹ Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 405; Цивільний процес: навч. посібник / за заг. ред. Кройтора В. А. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 73–75.

імені і на захист суб'єктивних прав чи законних інтересів; з приводу їх справи постановляється судом рішення; на них поширюються всі правові наслідки законної сили судового рішення; вони несуть судові витрати; їх правосуб'єктність допускає процесуальне правонаступництво¹.

До осіб, які беруть участь у справі процесуальний закон та доктрина процесуального права відносить третіх осіб. **Є. В. Васьковський** відносив участь третіх осіб до «ускладнень процесу».

Залежно від характеру юридичної заінтересованості розрізняють *два види третіх осіб*:

- 1) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору;
- 2) треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

В теорії цивільного процесуального права виокремлюють *характерні ознаки третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (В.В.Ярков)*:

- підставою вступу в процес є наявність самостійної вимоги щодо предмета спору;
- вступають до справи за власною ініціативою шляхом пред'явлення позову. В процесуальній доктрині дискусійним є питання щодо того, кому має бути «адресований» такий позов: обом сторонам одночасно або ж до позивача (**М. А. Вікут, Д. М. Чечот**), відповідачеві (**І. М. Ільїнська**), або ж проти обох сторін (**Т. Є. Абова, О. П. Клейнман**);
- можуть вступити у процес до моменту ухвалення судом рішення у справі;
- можуть претендувати на весь предмет спору або на його частину;
- інтереси третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, суперечать інтересам обох сторін, але можуть суперечити інтересам одної зі сторін, не співпадаючи при цьому з інтересами протилежної сторони.

Відповідно до ч. 1 ст. 53 ЦПК України треті особи, які не заявляють

¹ Штефан М. Й. Цивільний процес: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Ін Юре, 2001. С. 84–85.

самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до ухвалення судом рішення, якщо рішення в справі може вплинути на їх права або обов'язки щодо однієї зі сторін.

В юридичній літературі кінця XIX - початку XX століть третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, називали «*пособниками стороны – рос.*», що досить вдало й чітко визначає характер їх участі у справі.

До характерних *ознак третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору*, в доктрині цивільного процесу відносять наступні:¹

- не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин;
- між третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, й протилежною стороною (тобто іншою стороною, не на боці якої бере участь у процесі третя особа) відсутні матеріально-правові відносини;
- підставою участі у справі третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, – юридична заінтересованість у результатах розгляду справи;
- треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, виступають у процесі не самостійно, а на стороні позивача чи відповідача;
- треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, вступують у процес шляхом подання заяви або залучаються до справи за клопотанням сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, або з ініціативи суду.

Необхідно зазначити, що закріплення в нормах ЦПК можливості прояву ініціативи судом щодо залучення до справи третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору викликає певні справедливі зауваження.

Так, на думку **Є. І. Фурси**, ініціативи суду у цьому питанні не повинно бути, оскільки порушуватиметься принцип змагальності цивільного процесу. Про необхідність притягнення третьої особи повинні заявляти самі сторони, на

¹ Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С.С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 96.

чиєму боці мають виступати треті особи, оскільки на момент розгляду справи їх інтереси збігаються¹.

С. С. Бичкова зауважує, що у разі, якщо особа не бажає вступити в процес як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета позову, то справа повинна розглядатися без неї, а це означає, що така особа не стає учасником цивільного процесу і не набуває ніяких процесуальних прав та обов'язків. Примусово третю особу залучати не можна, адже це суперечить принципу диспозитивності².

ЦПК до осіб, які беруть участь у справі, включає представників.

Необхідно відзначити, що питання віднесення представників до складу осіб, не однозначно вирішувалося в процесуальній літературі. Проте, в сучасній доктрині усталеною є позиція включення представників до складу осіб, які беруть участь у справі³.

Дискусійними в процесуальній доктрині є і питання про правову природу представництва в цивільному процесі. Переважає думка, що представництво в цивільному процесі – це самостійний інститут цивільного процесуального права, хоча деякі автори розглядають його як окремий вид цивільного представництва⁴.

В юридичній літературі *класифікація судового представництва* здійснюється за різними критеріями. Так, в залежності від підстав його виникнення представництво поділяється на договірне і законне. За ознаками осіб, інтереси яких представляють, виділяють представництво: сторін; третіх осіб; заявників; заінтересованих осіб; органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. За ознаками осіб, які здійснюють процесуальне представництво, є представництво, що

¹ Цивільний процес України: акад. курс / за ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. С. 491.

² Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2008. С. 82–83.

³ Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 148.

⁴ Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти. вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 146.

здійснюється: адвокатами; батьками, усиновлювачами, опікунами, піклувальниками; співучасниками; іншими фізичними особами¹.

Згідно ст. 56 ЦПК у випадках, установлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах.

Участь у справі суб'єктів захисту прав та інтересів інших осіб відповідно до ЦПК різниться за формами, процесуальними функціями, а також складом, проте їх спільною рисою є мета участі: захист «чужого» інтересу від свого імені.

В доктрині цивільного процесу розрізняють такі *процесуальні форми участі органів та осіб, які захищають права та інтереси інших осіб*:

1) звернення до суду із заявами про захист прав та інтересів інших осіб, суспільних чи державних інтересів і участь у цивільних справах; 2) участь у справі з метою захист інтересів громадянина або держави на будь-якій стадії цивільного процесу; 3) участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень².

У науці цивільного процесуального права питання визначення процесуального положення суб'єктів захисту «чужих» інтересів, їх термінологічного визначення є одним з дискусійних, було присвячено немало досліджень і висловлено досить багато думок з цього приводу. Так, **Д. М. Чечот, М. С. Шакарян, М. А. Вікут**, залишають для прокурора його власне найменування та зазначають, що прокурор є окремою процесуальною фігурою, представником держави і займає в процесі окреме процесуальне положення. У той же час всіх інших суб'єктів захисту «чужих» прав та

¹ Цивільне процесуальне право України: підручник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 114–115.

² Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2011. С. 7.

інтересів **М. С. Шакарян** пропонує називати процесуальними позивачами.

М. П. Руденко стверджує, що *представництво прокуратурою* інтересів громадянина або держави в суді є одним з видів представництва в суді, представництвом особливого роду, що було запроваджене законодавцем з метою посилення процесуальних гарантій судової форми захисту прав, свобод, охоронюваних законом інтересів громадян і державних інтересів¹. В іншій своїй роботі автор вказує, що прокурор, пред'являючи позов до суду на захист чужих інтересів, виступає позивачем в процесуальному значенні².

С. С. Бичкова переконує, що участь прокурора у цивільному процесі не є виконанням функцій представництва³.

На сьогоднішній день питання щодо процесуального положення суб'єктів захисту прав та інтересів інших осіб залишається дискусійним. Проте, на нашу думку, цей спір є скоріш термінологічним. Так, в доктрині цивільного процесуального права практично не оспорується, що особи, які звертаються до суду із заявами про захист прав та інтересів інших осіб, не підміняють у справі позивача, вони беруть участь паралельно з ним та незалежно від нього⁴. Разом з тим, права прокурора, органів державної влади та місцевого самоврядування, інших осіб в цивільному процесі не можна розглядати як необмежені або такі, що підміняють розпорядчі права позивача чи відповідача. Зазначені суб'єкти захисту «чужих» інтересів не можуть взяти на себе роль позивача чи третьої особи з самостійними позовними вимогами, оскільки в процесі вони захищають «чужі» права та інтереси, не можна також вважати їх процесуальними представниками, оскільки діють вони у справі від свого імені. Їх процесуальний статус, на нашу думку, чітко визначений цивільним

¹ Руденко Н. В. Представительство интересов гражданина или государства в суде как функция органов прокуратуры в Украине. *Государство и право*. 2002. № 1. С. 71.

² Руденко М. Прокурор у цивільному процесі України. *Юридичний журнал*. 2005. № 10. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1970>.

³ Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2011. С.8.

⁴ Луспеник Д. Роль суду в цивільному диспозитивному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 6. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1253..>

процесуальним законодавством: вони є особами, які звертаються до суду від свого імені на захист прав та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів, і не потребує ніяких додаткових термінів.